

**“Націоналістичний НЕП”: російський фактор
у воєнній політиці Сталіна 1941—1945 рр.**

Знаменною подією в радянській пропаганді початкового періоду війни стала поява назви — “вітчизняна війна”. Як зазначалося вище, саме це поняття було реабілітоване в СРСР лише наприкінці 30-х рр. у контексті формування моделі радянського патріотизму. Однак, враховуючи те, що війна, до якої готувалося керівництво Радянського Союзу, мала, згідно з сталінською концепцією, бути наступальною та вестися “малою кров’ю на

чужій території”, вона апріорі не могла бути “вітчизняною”. Ту майбутню війну, що її вестиме незабаром Радянський Союз, називали по-різному. Так, в підготовленому 26 травня 1941 р. “Проекті розділу про завдання політичної пропаганди в Червоній армії, що випливають з виступу тов. Сталіна 5 травня 1941 р.”, який підготував начальник Головного управління політичної пропаганди Червоної армії А. Запорожець для загальної директиви, що її мало виробити ЦК ВКП(б), зазначалося, що “виховання особового складу має проводитися в войовничому, наступальному дусі, в дусі неминучого зіткнення Радянського Союзу з капіталістичним світом і постійної готовності перейти в нищівний наступ”⁴⁴⁶. Червоноармійцям пропонувалося роз’яснювати, що війна з боку СРСР буде “великою справедливою війною”, натомість будь-яка війна з боку капіталістичних країн буде несправедливою⁴⁴⁷.

У проекті директиви “Про завдання політичної пропаганди в Червоній армії на найближчий час” від 9 червня 1941, що її знов-таки підготував А. Запорожець для ЦК ВКП(б), зазначалося, що “нові умови, в яких живе наша країна, сучасна міжнародна обстановка, що таїть в собі непередбаченість, і завдання, які поставили партія Леніна—Сталіна і Радянський уряд перед Червоною армією, вимагають рішучого повороту в пропагандистській роботі, більшовицького виховання особового складу в дусі полум’яного радянського патріотизму, революційної рішучості й постійної готовності перейти в нищівний наступ на ворога”⁴⁴⁸. Попередня робота критикувалася за мирний характер, що вважалося абсолютно неприпустимим за умов, коли “перед Червоною армією стоять завдання всесвітньо-історичного значення”⁴⁴⁹. (Зазначимо, що після Жовтневої революції такі завдання могла вирішувати лише Світова революція. — *В.Г.*). Особовий склад РСЧА, згідно з цим документом, мав готуватися до “ведення справедливої наступальної та всепереможної війни”⁴⁵⁰.

В тому, що війна неминуче насувається на Радянський Союз, ніхто в цій країні не сумнівався. Проте увесь попередній досвід свідчив, що практично завжди ініціатором агресії виступав сам СРСР. Так було з Польщею та Фінляндією, а згодом — з країнами Прибалтики та Румунією. До такого порядку речей звикли, і це, як ми вже зазначали вище, в цілому сприймалося радянським населенням доволі природно. Розгортання на початку 40-х рр. сталінським керівництвом пропаганди наступальної війни ще більше підсилювало такі настрої. “Якщо війни між СРСР і Німеччиною та Англією нема, — казав 15 травня 1941 р. один червоноармієць своїм товаришам, — то це через те, що СРСР іще неготовий до війни, а коли буде готовий, то накаже вам іти, й підемо визволяти братів Англії та Німеччини...”⁴⁵¹

Навесні 1941 р. органи НКВС із Західної України інформували про поширення “нездорових” чуток як у військах, так і серед цивіль-

ного населення про те, що ось-ось має розпочатися війна між СРСР і Німеччиною і її ініціатором буде Радянський Союз. “СРСР веде підготовку до війни з Німеччиною”, — подекували у травні 1941 р. мешканці Рівного, — адже сюди перекидають чимало людей і техніки, прибуло багато генералів тощо⁴⁵². “Нас ведуть на війну”, — говорили у військах, що зосереджувалися на західних кордонах. “Кажуть, що ми приїхали на навчання, — ділився з однополчанами попереднім досвідом лейтенант Цаберяний, — проте ми не віримо, тому що така сама кількість начскладу понаїхала до Проскурова напередодні наступу на Польщу”⁴⁵³.

Коли 22 червня 1941 р. було повідомлено про початок боїв на радянсько-німецькому кордоні, головним завданням радянської пропаганди стала її кардинальна переорієнтація з наступального на оборонний кшталт. Протиставляти нацистській пропаганді вирішили не комуністичні, а національно-патріотичні гасла. Як з точки зору пояснення оборонного характеру війни, так і в національно-патріотичному плані концепція “вітчизняної війни” пасувала якнайкраще. Вже у перший день німецької агресії заступник голови РНК СРСР В. Молотов у своєму виступі по радіо провів пряму аналогію між походом на Росію Наполеона в 1812 р. і гітлерівською навалою на СРСР⁴⁵⁴. А 23 червня у “Правде” було надруковано розлогу статтю одного з чільних ідеологів більшовицької партії О. Ярославського під назвою “Велика вітчизняна війна радянського народу”. Невдовзі її було видано колосальним тиражем окремою брошурою⁴⁵⁵.

Саме в цій статті було детально визначено оборонний характер війни з Німеччиною та накреслено основні завдання радянської пропаганди за нових умов. О. Ярославський не згадував про революційні символи більшовиків, проте нагадував співвітчизникам про боротьбу російського народу із загарбниками в минулому й закликав орієнтуватися на такі найкращі взірці воєнних перемог росіян, як Льодове побоїще, Вітчизняна війна 1812 р. і, врешті-решт, бої Червоної армії з німецькими окупантами в Україні і Білорусії в 1918 р.⁴⁵⁶

Проведення прямої паралелі між нацистською агресією та вітчизняними війнами, що їх вели народи Росії в минулому, мало чітко розтлумачити населенню, що цього разу напали не ми, а напали на нас, що ця війна не ведеться внаслідок чергової спроби когось “визволити від капіталістичного гноблення” чи “навертати на шлях соціалізму”, що наразі ми обороняємося і йдеться не про приєднання до СРСР нових територій, навіть не про захист комуністичної влади, а про саме існування радянської держави як такої. Водночас влада відверто демонструвала свої наміри спертися у війні, що почалася, не на “позірну революційну свідомість мас”, а на такий не раз перевірений історією засіб, як національно-патріотичні почуття.

Пропагандистська перебудова виявилася для більшовиків не легкою справою, передовсім через те, що вони не відчували міцної підтримки свого режиму знизу. Нагальна потреба роз’яснювати “справедливий характер війни” залишалася актуальним питанням і через рік після її початку. На перший погляд, це виглядає доволі дивним, адже навряд чи після нападу німців на Польщу, Францію чи Британію урядом цих країн потрібно було пояснювати своїм народам “справедливий характер війни”. Сталінському режиму, який щойно лише був союзником Гітлера, який два роки разом з Німеччиною кроїв мапу Європи, приєднуючи до СРСР нові території і цілі країни, режиму, який був постійно невпевненим у міцності свого власного тилу, це було вкрай необхідним. У тезах партії та уряду, виданих до дня 1-го травня у 1942 році, Сталін наголошував, що сила Червоної армії полягає насамперед в тому, що вона “веде не загарбницьку, не імперіалістичну, а війну вітчизняну, визвольну, справедливу”⁴⁵⁷. В наказі наркома оборони від 1 травня 1942 р. Сталін, немов би виправдовуючись за можливі звинувачення, ще раз підкреслив, “що у нас нема таких цілей, щоб захопити чужі країни, підкорити чужі народи...”⁴⁵⁸

Назва не лише вдало прижилася, але й набула значної популярності серед широких верств населення Радянського Союзу. Невдовзі народницький наголос у ній, запропонований О. Ярославським, — “Велика вітчизняна війна радянського народу” — було замінено Сталіним на державницький — “Велика вітчизняна війна Радянського Союзу”. Так звалася його книга, до якої були зібрані всі промови, накази і виступи вождя за перший рік війни⁴⁵⁹, і це ще більше підкреслило спадкоємність Росії та СРСР, російської і радянської історії.

Війна суттєво змінила характер сталінської національної політики. Остання, за спогадами колишнього військового журналіста, згодом відомого британського історика О. Верта, була схарактеризована “одним дуже ортодоксальним комуністом” як справжній “націоналістичний НЕП”⁴⁶⁰. Тут аналогія була самоочевидною. Так само, як у 20-ті рр., коли задля врятування зруйнованої громадянською війною економіки країни більшовики тимчасово відмовилися від комуністичних експериментів — військового комунізму — і частково повернулися до ринкової економіки — “нової економічної політики”, так само з початком радянсько-німецької війни сталінське керівництво відкинуло інтернаціоналістичні гасла та взяло на озброєння російський націоналізм-патріотизм. У період битви під Москвою, коли майже всі західні республіки СРСР опинилися під ворожою окупацією, лише Росія залишалася тією потугою, яка реально була здатна зупинити ворога. Режим давав собі ради, що за цих умов він може спертися не на ефемерну комуністичну свідомість мас, а на таку перевірену

історією потужну зброю, як російський націоналізм-патріотизм. У вересні 1941 р. в бесіді з американським послом в Радянському Союзі А. Гарріманом Сталін так прямо і зазначив: “У нас нема жодних ілюзій, боцімто вони (радянські люди) б’ються за нас. Вони б’ються за матір — Росію”⁴⁶¹.

7 листопада 1941 р., під час параду на Червоній площі на честь чергової річниці Жовтневої революції, Сталін звернувся з патріотичною промовою до радянських військ, які відправлялися на фронт. “Хай надихають вас у цій війні, — сказав він, — мужній образ наших великих предків — Олександра Невського, Дмитра Донського, Кузьми Мініна й Дмитра Пожарського, Олександра Суворова, Михайла Кутузова. Хай осяє вас переможний прапор великого Леніна!”⁴⁶². Така згадка в єдиній обоймі з російськими національними героями більшовицького вождя мала ще раз засвідчити єдність російської історії з історією СРСР.

Певний час і комуністичні, й націоналістичні гасла існували в радянській пропаганді вкупі. Проте нарешті (хоча, слід визнати, не безболісно) російський націоналізм на певний час майже повністю витіснив інтернаціоналізм, що знайшло своє найяскравіше відображення в офіційній відмові від головних комуністичних постулатів, передовсім пролетарського інтернаціоналізму. “Ненависть до німця, бий німця” — таким було і залишається гасло буржуазного патріотизму, — писав Ленін у березні 1918 р. під час наступу кайзерівської армії на Петроград. — А ми скажемо: ненависть до імперіалістичного хижака, ненависть до капіталіста, смерть капіталізму”⁴⁶³. В період німецького наступу під Москвою взимку 1941 р. радянські ідеологи *цілком і повністю* занедбали цей ленінський заповіт і натомість активно використовували націоналістичні заклики доби Першої світової війни. Знаковою датою в цьому контексті стало 10 грудня 1941 р., коли, згідно з Наказом начальника Головного Політичного Управління Червоної армії Л. Мехліса, гасло “Пролетарі усіх країн, єднайтеся!”, яке, як він відзначив, “може невірно зорієнтувати деякі прошарки військовослужбовців”, належало зняти у шпінгелі з усіх без винятку воєнних газет і замінити його гаслом “Смерть німецьким окупантам!” Щодо гасла “Пролетарі усіх країн, єднайтеся!”, то його залишили лише для ворога, тобто тільки для пропагандистської літератури, що видавалася для військ противника”⁴⁶⁴. Зі шпальт газет не лише зникло наріжне каміня марксистського віровчення, навіть слово “радянський” не часто з’являлося у пропаганді тієї доби. О. Верт зазначав, що слово “радянський” вступило в свої права лише після Сталінграда, а до того радянська пропаганда обходилася без нього, суцільно зосередивши свою увагу на Росії, на величних російських традиціях, яким загрожувала небезпека⁴⁶⁵.

Російська радянська творча інтелігенція була безпосередньо підключена до процесу активізації у населення нового-старого російського патріотизму. У своїх творах (“Російський характер” О. Толстого, “Російське серце” К. Симонова, “Батьківщина” Б. Горбатова, “Російське поле” Вс. Іванова та ін.) кращі письменники Росії спрямували свої зусилля на пробудження приспаних за радянських часів кращих якостей російського національного характеру, російської національної свідомості, намагаючись зіграти на інтимних струнах російської душі.

“Хто з нас не ходив просторами батьківщини, не милувався могутніми її рівнинами, не бачив її гір, лісів! — риторично запитував у своїй статті В. Вишневський. — Все це наше рідне, російське тисячу років. Все обмито кров’ю поколінь. Народ наш весь просяк войовничим духом. Тисячу років народ бився, щоб існувати на цій землі”⁴⁶⁶.

Ортодоксальні марксистки, лідери ІV Інтернаціоналу, відразу ж відреагували на “ідеологічні збочення” в СРСР, як на зраду Великому вченню. “Країна, в якій “соціалізм перемаг остаточно”, — говорилося в одній з їхніх відозв у серпні 1941 р., — перебуває у війні, проте навіть саме слово “соціалізм” зникло із словника ставлеників бюрократії. Кремль на чолі зі своїми продажними письменниками відроджує патріотичні спомини царської Росії. Він навіть не наважується нагадати радянським масам грандіозний досвід громадянської війни”⁴⁶⁷.

Російський патріотизм-націоналізм у 1943 р. розквітав буйним цвітом. О. Верт охарактеризував події тієї доби як “сталінську маленьку націоналістичну оргію”⁴⁶⁸. Ще під час Сталінградської битви (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 6 січня 1943 р.) розпочалося впровадження погонів та офіцерських відзнак — подія, зважаючи на соціалістичний характер Червоної армії та перманентне шельмування в ній “золотопогонників”, досить неординарна. Її було розгорнуто в чергову пропагандистську кампанію. “Введення традиційного солдатського й офіцерського погона, — не приховувала газета “Красная звезда”, — символічно підкреслює спадкоємність слави російських воїнів”⁴⁶⁹. “Золотий галун генерала на моєму погоні того ж самого малюнка, що й погон мого прадіда — генерала Вітчизняної війни 1812 р., — писав у зверненні до воїнів колишній граф, генерал-лейтенант Червоної армії А. Ігнат’єв. — Цей традиційний знак російського мундира ти, молодий солдате Червоної армії, отримав у дні Вітчизняної війни, ти своїм героїзмом перевищив подвиг своїх батьків і дідів”⁴⁷⁰.

З відновленням російських традицій Червона армія поступово позбавлялася комуністичних. У жовтні 1942 р. в армії було скасовано інститут воєнних комісарів та відновлено єдиноначалля, відмінено соціалістичне змагання. Єдиний обов’язок солдата, як підкреслювала у цей час радянська пропаганда, є служіння батьківщині, як це роби-

ли їхні предки. Ще раніше, відповідно до історичних традицій російської армії, в Червоній армії почали створюватися гвардійські з'єднання (з вересня 1941 р.), козачі корпуси (з грудня 1941 р.), а згодом ще й суворовські та нахімовські училища (відповідно з серпня 1943 р. та червня 1944 р.).

Ще одним відверто націоналістичним кроком стало запровадження в армії нових орденів, які мали імена російських героїв-символів — полководців та флотоводців, князів і дворян: “Олександра Невського” (1942 р.), “Кутузова” та “Суворова” (1943 р.), “Нахімова” та “Ушакова” (1944 р.), що зовсім не пасувало до звичного робітничо-селянського іміджу РСЧА. Навіть солдатський орден Слави, запроваджений у 1943 р., було суцільно скальковано з царського Георгіївського хреста. Невдовзі й сам Верховний головнокомандуючий поміняв скромний кітель більшовицького комісара на мундир російського генералісимуса, і це також мало глибоко символічний зміст.

Хоча особисто Сталін серед усіх російських національних героїв віддавав перевагу цареві Петру I, все ж першим у списку відроджених більшовиками під час війни російських національних героїв було поставлено генералісимуса Суворова. Слід зазначити, що цей російський полководець ні за якими параметрами не вписувався у марксистське класове бачення історії. Крім своїх славетних перемог над турками, відзначився він ще й тим, що на чолі військової сторожі супроводжував на страту вожака селянського повстання Омеляна Пугачова, а також боротьбою з революційною Європою, жорстоким придушенням польського національно-визвольного повстання. Звісна річ, в революційній Росії цей “царський сатрап” не мав жодного шансу потрапити до пантеону героїв. Під час Вітчизняної війни все змінилося. Занедбанню культу Суворова було списано на “ворогів народу — зінов'євців”, які “в 1925 в Ленінграді закрили суворовський музей” та припинили справу дослідження суворовських архівів⁴⁷¹.

Питання про увічнення пам'яті генералісимуса Суворова розглядалося на найвищому рівні. 10 листопада 1943 р. було підготовлено Проект постанови ЦК ВКП(б) про наукову розробку й видання документальної спадщини великого російського полководця О. Суворова. З цією метою передбачалося створити при Управлінні Держархіву НКВС СРСР Центральний державний архів О. Суворова, науково-дослідницький інститут О. Суворова. Планувалося для керівництва справою розробки та видання документальної спадщини Суворова створити спеціальну Державну комісію, до її складу увійшли нарком НКВС Л. Берія, заступник Наркома НКВС Круглов, член ЦК ВКП(б) О. Щербаков, академік Ю. Гот'є та ін.⁴⁷² Цікаво, що поруч з відтворенням культу героя придушення росіянами польського повстання

під проводом генерала Косцюшка, в СРСР йшло санкціоноване радянським урядом творення польської дивізії ім. Т. Косцюшка.

У концепцію активізації російського патріотизму цілком вписувалися відродження у 1943 р. раніше скасованого більшовиками Патріаршества та загравання радянської влади з Російською православною церквою. Водночас у травні 1943 р. було розпущено бойове знаряддя світової революції — Комінтерн. До речі, розпуск Комінтерну серйозно обговорювався сталінським керівництвом ще в 1940 р., проте його вирішили відкласти, щоб це не виглядало, як очевидна поступка Гітлеру⁴⁷³.

На цьому тлі доволі природно в радянській політиці й пропаганді почав культивуватися ще один релікт російського націоналізму — панславизм. Вже у липні 1941 р. Управління Пропаганди й Агітації при ЦК ВКП(б) розгорнуло широкомасштабну пропагандистську кампанію під гаслом “Слов’янської єдності у боротьбі з німецьким фашизмом”⁴⁷⁴. 5 жовтня 1941 р. було створено Всеслов’янський комітет, головним завданням якого було встановлення зв’язків з антифашистськими національно-визвольними рухами в слов’янських країнах, із закордонними прогресивними слов’янськими організаціями та суспільними діячами⁴⁷⁵.

Піднесення і роздмухування чеснот російської нації, її великої культури та героїчної історії рішуче протиставлялися всьому німецькому. З перших днів війни в радянській пропаганді доволі виразно зазвучали антинімецькі мотиви, й надалі ця тенденція набула гіпертрофованого характеру. Німці практично не розрізнялися на “добрих” і “поганих”. Могутніми засобами радянської публіцистики, літератури, мистецтва, кінематографа було створено узагальнений “образ ворога” — жорстокого, кровожерливого й паскудного “Фріца”. Ворог не мав жодної позитивної риси, він мав обурювати, викликати огиду й ненависть, його вчинки спонукали до помсти й покарання⁴⁷⁶.

Вітчизняна війна почала подаватися радянською пропагандою не стільки як війна між нацизмом та комунізмом, скільки як війна німців проти росіян або ще ширше — германців проти слов’ян. Не випадково особливо популярними серед відроджених російських військових героїв і символів того часу стали саме ті, хто “бив німців”. У 1942 р. на честь одного з цих героїв — князя Олександра Невського — було запроваджено спеціальний військовий орден. Радянська преса чимало писала про Грюнвальдську битву, здобуття російською армією Берліна в 1760 р. і навіть підняла на щит раніше замовчувані перемоги російської царської армії під час Першої світової війни (зокрема “Брусилівський прорив”). Прагнучи забезпечити “спадкоємність” російських перемог над німцями, радянська пропаганда вдалася і до міфологізування історії Громадянської війни. Так, запущена ще 1938 р. “Коротким курсом ВКП (б)” міфологема про перші перемоги

23 лютого 1918 р. червоних військ під Псковом і Нарвою набула в 1942 р. нового звучання: “виявилось”, що в лютневі дні 1918 р. червоногвардійці “розгромили вщент” кайзерівські війська⁴⁷⁷.

У насаджуванні антинімецьких настроїв була певна логіка, адже вони мали підживлювати супротив радянських людей ворогові. Проте парадокс полягав у тому, що на жорна ідеологічної машини потрапили й радянські німці, яким довелося повною мірою відчувати на собі тягар германофобських настроїв у СРСР. Відтак, з початком війни вони одразу ж опинились у зоні відчуження і підозри. Не мало значення, ким ти був до війни: комуністом, стахановцем чи командиром Червоної армії. Належність до німецької національності вже сама накладала на її носіїв безжалісне тавро — “Німець — значить, ворог!”⁴⁷⁸

Оцінюючи наслідки від запровадження в країні цього “націоналістичного непу”, можна без перебільшення стверджувати, що так само, як її економічний аналог у 20-х роках, “нова сталінська національна політика” виявилась надзвичайно ефективною. Значною мірою саме російському націоналізму, рівно як і побудованій на Сході економічній базі, радянська влада могла завдячувати своїм врятуванням. Політика спирання на російський патріотизм-націоналізм та активізація російської національної свідомості не лише сприяла консолідації найчисленнішої нації країни, але й дала змогу зміцнити, здавалося, вже остаточно втрачений більшовиками зв’язок із народом. Це не могло не викликати справжнього подиву й захоплення навіть у тих, хто досі не виявляв особливої симпатії до режиму. Наприклад, академік АН УРСР Яснопольський у 1942 р. задавався питанням, як так сталося, що навіть у колгоспників пробудився дух російського патріотизму, не кажучи вже про козаків. Останні, мовляв, кажуть: “Б’ємося за російську честь, а не за радянську владу”⁴⁷⁹. “За радянської влади, — міркував академік, — слова і справи розходилися, і, здавалося, народ остаточно втратив віру в слова наших вождів. Виявляється — ні. І в тяжкий час народ відповідає піднесенням на слова вождів”⁴⁸⁰. Цей феномен багато хто не лише із пересічних громадян, але й з верхівки радянської творчої та наукової інтелігенції пов’язував із харизматичною постаттю Сталіна, авторитет якого, сильно підупалий під час катастрофи 1941 р., знову почав зростати. “Що пробудило до життя старий російський дух? — запитував член-кореспондент АН УРСР Попов. — Думаю про Сталіна і схилиюся перед його розумом”⁴⁸¹.

Щодо Червоної армії, то, зважаючи на її переважно російський офіцерський корпус, там в цілому схвально сприйняли національно-патріотичні новації та швидко перейнялися духом російського патріотизму. Армія пролетарського інтернаціоналізму, армія світової революції, армія робітників усіх країн, як називав РСЧА колись Сталін,

надягнула під час війни мундири і погони взірця старої російської армії, стала звати своїх командирів офіцерами, прикрасилась російськими орденами. Серед тем лекцій і бесід, що проводились із бійцями і офіцерами українських фронтів наприкінці 1943 — на початку 1944 рр., переважали такі: “Про традиційну нестримність російської атаки”, “Про стійкість російських солдатів”, “Про російську гвардію”, “Росіяни завжди били пруссаків”, “Традиції російського офіцерства”, “О.В. Суворов”, “М.І. Кутузов”, “Червона армія — носій кращих традицій російської армії”⁴⁸² тощо. Таке захоплення російським патріотизмом викликало навіть певне занепокоєння у політпрацівників, адже, як відзначав один інспектор політуправління фронту, внаслідок такої однобокої пропаганди виходило, “що російська армія є для нас неперевершеним взірцем, а в Червоній армії багато недоліків”⁴⁸³.

Щодо бійців нового поповнення, яких щойно мобілізували до Червоної армії із визволених від німців районів, то для них доволі дивними та незрозумілими виглядали ті зміни, які сталися за роки війни в радянській ідеології і пропаганді. Через три роки до них повернулася армія, яку не впізнали. “Чому запроваджені погони в Червоній армії і чи нема у цьому повернення до старого? Чому командирів звать тепер “офіцерами”? — запитували у політпрацівників мобілізовані до військ 4-го Українського фронту⁴⁸⁴. Схожі питання звучали у 1944 році і на 1-му Українському фронті, у складі якого значно зріс український прошарок: “Війна закінчиться, і все буде по-старому, як до революції, — з неприхованим сарказмом ділилися враженнями бійці нового поповнення. — Погони ввели, командирів стали офіцерами звати, церкви відкрили — все буде по-старому”⁴⁸⁵.

З початком звільнення від німців України та інших західних республік почала й радянська пропаганда повертатися до призабутої “союзної” та “радянської” тематики. Потужний імпульс пропагандистському розкручуванню “союзної” теми було покладено прийняттям на початку 1944 р. нового Державного гімну СРСР, за який досі слугував “Інтернаціонал”. Правда, і тут проглядалася певна амбівалентність. З одного боку, це був яскравий вияв радянського патріотизму, водночас у тексті гімну доволі виразно проглядалася великоросійська домінанта: “Союз нерушимый республик свободных /Сплотила навеки Великая Русь...”

У контексті повернення до “союзної” теми можна розглядати й рішення X Сесії Верховної Ради СРСР (лютий 1944 р.), про що мова піде нижче. В промовах Сталіна також дедалі більше російський патріотизм поступався місцем загальносоюзній тематиці. Водночас з даного ним визначення поняття “радянський патріотизм” практично випала основна складова — пролетарський інтернаціоналізм. “Сила радянського патріотизму, — стверджував Сталін у своєму наказі до

27-ї річниці Великої Жовтневої Соціалістичної Революції у листопаді 1944 р., — полягає в тому, що він не має в своїй основі ані расові, ані національні забобони, а глибоку відданість і вірність народів своїй Радянській батьківщині, братерській співдружності трудящих усіх націй нашої країни. В радянському патріотизмі гармонійно сполучаються національні традиції народів і загальні життєві інтереси усіх трудящих Радянського Союзу. Радянський патріотизм не роз'єднує, а, навпаки, єднає всі нації і народності нашої країни в єдину братню сім'ю. В цьому треба вбачати основи непорушної дружби народів СРСР, що все більше зміцнюється”⁴⁸⁶.

Водночас до коржика позірних національних поступок національним республікам додавався батіг розгортання чергового витка боротьби з ідеологічними ухилами. 1944 рік — рік найбільших поступок — став водночас і роком найбільшого національного тиску. Ця кампанія проходила під призабутим гаслом боротьби з місцевим націоналізмом і великодержавним шовінізмом, хоча основним об'єктом нападів було обрано саме місцевий націоналізм. В ряді постанов, підготовлених ЦК ВКП(б) у 1944—1945 рр., були піддані нищівній критиці “серйозні ідеологічні помилки”, припущені у висвітленні історичного минулого Казахстану, Татарії та Башкирії, в яких, як стверджувалось, “ідеалізувалися феодальні відносини і вихвалялися, прославлялися порядки і звичаї, що віджили”. Так, у Постанові по Татарії (1945) критикувалося “прикрашення Золотої Орди, популяризація хансько-феодального епосу про Адигея”⁴⁸⁷. Казахських учених ганили за те, що вони проголошували прогресивним будь-який виступ, спрямований проти дореволюційної Росії, а приєднання Казахстану до Російської імперії розглядалося як акт негативний. Башкирам дісталось за те, що, наприклад, у п'єсі “Кахим-Туря” була спотворена історія участі башкирів у Вітчизняній війні 1812 року, в якій немовби протиставлялися один одному російські і башкирські воїни⁴⁸⁸. Не обмежуючись однією лише критикою, партійні документи давали конкретні вказівки з приводу того, як треба правильно писати історію. “При правдивому висвітленні минулого, — зазначалося в одному з них, — необхідно приділяти першочерговій увазі сумісній боротьбі неросійських і російських народів проти царизму та іноземних загарбників, історії соціалістичних перетворень, що сталися за роки радянської влади в національних республіках”⁴⁸⁹.

Розпинаючи місцевий націоналізм, у Москві майже не помічали найяскравіших проявів великоросійства. Офіційна радянська пропаганда проголошувала будь-які російські досягнення чи то в галузі філософії, чи то економіки, політики, військової справи тощо такими, що мають всесвітньо-історичне значення, найкращими, найліпшими, передовими і т. ін. В історії йшло неприховане вихваляння експансіоністської політики царської Росії.

Власне кажучи, союзна й російська теми залишалися в радянській пропаганді у значній диспропорції на користь останньої, а ідея старшого брата — великого російського народу — лишалася альфою і омегою сталінської національної політики та радянського патріотизму. Влітку 1944 р. на нараді істориків, що відбувалася при ЦК ВКП(б), А. Жданов наголосив, що “в царській Росії не було ґрунту для розквіту патріотизму. Радянський патріотизм виріс і зміцнився внаслідок повалення влади поміщиків і буржуазії, встановлення радянської влади, побудови соціалістичного суспільства і створення в особі СРСР братерського союзу рівноправних народів, в якому провідна роль належить російському народу”⁴⁹⁰. А сам Сталін у своєму знаменному тості, виголошеному на честь російського народу, навіть назвав його “найбільш видатною нацією з усіх націй, що входять до складу Радянського Союзу”⁴⁹¹.

* * *

Процеси, що відбувалися в Радянському Союзі в цей період, не можна назвати унікальними. Вони відбивали певні загальні тенденції, притаманні війні як соціально-політичному явищу. Національне питання завжди посідало одне з найповажніших місць в ідеології та пропаганді воюючих держав, що знаходить свій прояв у таких моментах: піднесення авторитету, всіляке возвеличення і уславлення пануючої (титульної) нації (“великий російський народ” — в СРСР і “німці — вища раса” в Німеччині); певні поступки малим народам, національним меншинам у культивуванні їхнього патріотизму-націоналізму; приваблювання на свій бік союзників з числа пригноблених ворогом націй, причому нерідко з наголосом на певній етнічній чи історичній спорідненості, належності до одного суперетносу (панславизм чи пангерманизм) тощо; пробудження ненависті до народів — ворогів на етнічному чи то расовому ґрунті зокрема, формування у свідомості населення відрази та презирства до їхньої мови, культури, способу життя і т. ін. Фактично зворотним боком постання російського патріотизму-націоналізму стала германофобія.

На цьому тлі великороси за виявлену лояльність до режиму закріпилися в піраміді “Дружби народів” на недосяжній для інших етносів вершині. Тут слід зазначити доволі характерний момент. Застосований відносно націоналів у Червоній армії термін “воїни неросійської національності” (немов справді існувала така “неросійська національність”) також зазнав нової інтерпретації. Якщо до війни до цієї категорії військовослужбовців спочатку відносили лише середньоазіатів та закавказців, тобто тих, хто внаслідок мовних і етнокультурних особливостей погано інтегрувався до російськомовного загалу, то під час війни цей поділ став виступати як свідчення певного

рівня політичної лояльності: росіяни — не росіяни. Дуже скоро політвідділи почали зараховувати до категорії воїнів неросійської національності спочатку усіх не слов'ян, а в період звільнення від німців західних республік — всіх неросіян назагал. Отже, до категорії воїнів неросійської національності фактично потрапили й українці⁴⁹².

З українцями ситуація видалася складнішою, ніж з іншими народами. Перші місяці війни нацистської Німеччини проти СРСР вочевидь засвідчили кризу лояльності сталінському режиму в Україні. Неоднорідне соціально і етнічно українське суспільство виявилось розколотим, при цьому значна його частина продемонструвала або відверто вороже, або пасивне ставлення до радянської влади, що за умов війни не мало принципової різниці. До того ж майже 90 % населення республіки залишилося на окупованій німцями території. Все це фактично поставило українців у ряд нелояльних та підозрілих націй. Як розповідав М. Хрущов під час XX з'їзду КПРС, Й. Сталін навіть виношував плани помсти та розмірковував відносно можливих перспектив виселення всіх українців з терену республіки⁴⁹³.

Проте політична прагматика зумовила більш ефективний метод використання величезного людського та економічного потенціалу України. Українцям було повернуто тимчасово втрачений титул “великого українського народу” та друга сходинка в радянській імперській ієрархії. Їм також було дозволено (хоча й під пильним контролем Москви) творити власну модель націонал-патріотизму.